

Gulyás Borbála

Georg Hoefnagel magyar vonatkozású politikai allegóriái

Előadásomban két olyan emlékről lesz szó, amelyek elsősorban a művészettörténet körébe sorolhatók, azonban számot tarthatnak az irodalmárok érdeklődésére is. Talán kevésbé ismert, hogy az 1590-es években, Rudolf Habsburg császár és magyar király környezetében, az ő megrendelésére udvari művészei közül az egyik legelismertebb, a flamand Georg (Joris) Hoefnagel két olyan írásmintakönyvhöz készített miniatúrákat, amelyek a mintegy húsz évvel korábban, Bécsben működő magyar udvari titkár, Bocskay György kalligrafikus díszait tartalmazták. A két írásmintakönyvet ma a bécsi Kunsthistorisches Museum, illetve a a Los Angeles-i J. Paul Getty Museum őrzi. Különös együttműködés ez a két kézirat: többek között jelzi, hogy Bocskay 1560-as és 70-es évekbeli szépírói tevékenységét Rudolf idején is igen megbecsülték: a császár ugyanis éppen ezen művek egyikének a megrendelése révén emelte Hoefnagelt udvari művészei sorába, aki ettől kezdve, egészen 1601-ben bekövetkezett haláláig, a prágai manierizmus egyik programadó egyéniségévé vált.

A két, előadásomban tárgyalt írásmintakönyv kalligráfusa tehát egy magyar származású szépíró, Bocskay György volt. Bocskay a család horvát ágából származott, elképzelhető, hogy azonos azzal a Bocskay Györggyel, aki Nagy Iván családtörténeti munkájában mint Bocskay István másodunokatestvére szerepel. Az 1560-as évektől mutatható ki secretariusi tevékenysége a bécsi Habsburg udvarban. Először Ferdinánd, majd Miksa titkáráként szolgált. Bocskay munkái közül az utóbbiak számára díszített, két, most bemutatandó írásmintakönyvön kívül még egy, rövidebb kalligrafikus kéziratot ismerünk, amelyek elsősorban olasz, illetve német kalligráfusok művei alapján készültek. Az ezekben szereplő – tulajdonképpen az írásképpel gyönyörködtető – szövegek (különböző bibliai és egyéb idézetek, imák, szólások, címzésminták stb.) egylaposak, nem alkotnak hosszabb, összefüggő textusokat. Egyébként számos fennmaradt uralkodói rendelet foglalkozik Bocskay személyével: az egyik szerint például 1566-ban, „hosszas és hűséges szolgálataiért” egy ház vásárlásához segélyben részesült. Szintén az udvari titkár elismertségét jelzi, hogy ő készítette azoknak a fekete márványtábláknak az aranyozott feliratait, amelyek az innsbrucki Hofkirchében a néhai I. Miksa császár síremlékének tumbájára kerültek.

Bocskay és Hoefnagel nem ismerhette egymást: az előbbi halálakor, 1575-ben a flamand mester még Antwerpenben tartózkodott, csak pár évvel később került a bajor fejedelem udvarába, ezután pedig, 1591-től, Rudolf környezetébe. Hoefnagel a Bécsben őrzött írásmintakönyv egyik – Bocskay szignatúráját, illetve a kézirat címét („*Schriftmusterbuch*”) tartalmazó – lapján (48. levél) egy epigrammában fejezte ki nagyrabecsülését a magyar kalligráfus iránt, utalva a reneszánsz művészetelméletének jól ismert toposzára, az id. Pliniusnál leírt Zeuxisz-történetre:

„Hungarus ut calamo Zeuxis, sic Belgicus arte
Delicias ornant, magne Rudolphe, tuas!
Ingenio pares, studiis, et nomine pares
Rumpatur quisquis, rumpitur invidia.”

(Azaz: [hozzávetőleges fordításban]: Ahogy a magyar Zeuxisz a tollával, úgy a belga is díszíti kincseidet, számodra, felséges Rudolf! Mindkettő egyenlő tehetségében, tanultságában és nevében/elismertségében. Hadd' irigykedjenek az irigykedők.)

Georg (Joris) Hoefnagel 1542-ben született Antwerpenben. Nem volt tanult művész: a Franciaországban töltött egyetemi évek után apja ékszer- és kárpitkereskedésének munkatársaként hosszabb utazásokat tett Angliába és Spanyolországba. A különböző városokról készített látképeit Braun és Hoggenberg 1571-től megjelenő, *Civitates Orbis Terrarum*-ában folyamatosan publikálta. Antwerpen 1576-os spanyol megszállása után barátjával, Abraham Ortelius-szal Frankfurtba, majd Itáliába utazott. (Karel van Mander szerint ekkor szerette volna Rómában Alessandro Farnese bíboros Hoefnagelt – a nemrégiben meghalt Giulio Clovio helyett – udvari miniátorává fogadni.) Rajzaira még Frankfurtban figyelt fel V. Albert bajor választófejedelem, aki udvari művésztévé tette, így Hoefnagel 1578-tól 1591-ig ebben a minőségében Münchenben dolgozott. Itt készítette el – többek között – legterjedelmesebb illuminált kéziratát, egy *Missalét*, Tiroli Ferdinánd számára.

Rudolf császár már 1590-ben felfigyelt a tehetséges mesterre. Rendeletben biztosította, hogy Hoefnagelnek Hans von Aachennel és Egidius Sadelerral közösen készített, emblematisztikus nyomtatványát (*Salus generis humani*), amely a rendelet szerint „hieroglifikus, misztikus vagy morális értelmezést” is lehetővé tesz, csak a szerző engedélyével lehet másolni. Hoefnagel 1591-től mint Rudolf udvarának védelme alatt álló művész tevékenykedett. Először Frankfurtban, majd Bécsben élt. Első megrendeléseként, 1591–94 között miniatúrákkal díszítette Bocskay György – húsz évvel korábban, II. Miksa számára készített – írásmintakönyvét.

A képen a jelenleg Bécsben őrzött mű kötése látható: az aranyozott ezüst, gránátokkal illetve naturalisztikus zománcdísszel keretezett kötéstáblákat középen csiszolt heliotróp (vörös- vagy „vérjáspis”) lapok borítják. A kötés leírása – az aranyból készült ötvösművek között – már szerepelt Rudolf kincstárának legkorábbi, 1607–11-es inventáriumában. Azonban ekkor még egy üres lapokból álló könyvet takart: tehát később kerülhetett a bécsi írásmintakönyv esetében felhasználásra.

A következő képen Hoefnagelnek a kéziratban elhelyezett egyik emblémája és szignatúrája („Georgius Hufnaglius Antverp. Huius Libelli Exornator Hieroglyphicus Genio Duce”) látható. Az olajfaág Minervára, a caduceus Merkúrra utal: kettős megjelenítésük a prágai udvar környezetében igen népszerű Hermathena-ábrázolást idézi fel.

A pergamen kézirat 127 levélből áll: összesen 119 fóliójának a rektója díszített, a verzók üresek. Mérete mindössze 18 x 13,2 cm. Egyedül a címlap esetében találunk kétoldalas ábrázolást: a baloldali lap Rudolf impresáit (sas, oroszlán, halfarkú bak) tartalmazza, vele szemben pedig a baldachinos trón alatt ülő uralkodót választófejedeleméi veszik körül. A következő képeken néhány jellegzetes lapot láthatunk a bécsi írásmintakönyvből: az elsőt a Habsburg-családfa portrémedallionokkal megjelenített részletét, a következőn pedig Hoefnagel egyik jellemző képtípusát, a városlátképet, amelynek a németalföldi könyvfestészetben számos előzménye ismert. A képen Prága látható. A következő képen Bocskay György bravúrosan lekicsinyített, a Habsburg kétfejű sas alakjában elrendezett sorait egy Hoefnagel által festett, a választófejedelemek címereit tartalmazó zászló keretezi.

A kézirat allegorikus ábrázolásai között négy magyar vonatkozású, a tizenöt éves háború eseményeire utaló, egészlapos miniatúra található. Hoefnagel egyik fennmaradt

leveléből kiderül, hogy miközben Frankfurtban dolgozott a kézirat, élénken figyelemmel kísérte a magyarországi eseményeket. A háború kezdetét jelző sziszeki csatának állít emléket a képen látható, turbános holdsarlón trónoló sast megjelenítő miniatúra, a kézirat 86. levelén. A madár mellén a vörös-fehér-vörös sávos címer, csőrében a győzelmet jelző babérkoszorú, mögötte pedig a szintén erre utaló palmaág látszik. Az 1593 kora nyarán lezajlott ütközetben Erdődy Tamás serege, illetve a császári csapatok megakadályozták – az ostrommal harmadszor próbálkozó Hasszán basa jelentős túlereje ellenére – Sziszek bevételét. Az ostrom dátuma a két zászlón lévő feliraton olvasható. A győzelmi szimbolikát még egy ábrázolás egészíti ki: a lap tetején lévő mezőben Dávid és Góliát harcát látjuk, egyaránt utalva a túlerő, illetve a pogányság feletti diadalra.

A második, tizenöt éves háborúval kapcsolatos ábrázolás a 108. levélen található. A császári címer, palmaágak, illetve Rudolf monogramját tartalmazó két babérkoszorú tölti ki a lap felső részét. Alul, keleties öltözetben, haditróféakon ül egy csukott szemű alak, aki a kétoldalt elhelyezett zászlók felirata szerint a budai pasával azonosítható: utalva az 1593 novemberében, Pákozdnál fölött aratott győzelemre.

A következő két lapon, a 115. és 116. levél ábrázolásán megjelenik már a Hoefnagel által olyannyira kedvelt városlátkép. Az alsó cartouche-ban Fülel ostromát látjuk. Játékos ötletként az ovális mezőt két turbános csiga egészíti ki: a csiga Hoefnagel más művei esetében a lustaság, de még inkább – a megváltott emberrel szembeállítva – a földi élethez ragaszkodó bűnös jelképe. Fülel várának ábrázolása – itt Wilhelm Dillich metszetét látjuk (*Ungarische Chronica*, 1600) – amennyire a képkivágás ellenére meg lehet ítélni, hozzávetőlegesen hiteles.

A Fülel ostromát bemutató lapot követően – amely jelentős esemény volt, hiszen 1593. november 27.-i bevételével a környező várak jelentős részét elhagyták a törökök – időrendben, közvetlenül a következő levélen Nógrád ostroma látható. 1594 márciusában, Pálffy Miklós és Mátyás főherceg vezetésével a királyi és császári seregek elfoglalták a várat. Ezáltal nyílt meg az út Esztergom és Buda felé. A vár látképét keretező, villámokat szóró, kétfejű Habsburg-sas a háborúban helytálló uralkodóra és birodalomra utal (vö. Joachim Camerarius, jun., *Symbolorum et emblematum...*, *Centuria Tertia*, Nürnberg, 1596, No. 1.).

Mind Fülel, mind Nógrád ábrázolásánál felmerül: vajon Hoefnagel járt-e ezeken a magyar területeken, azaz saját rajzai alapján készítette-e el ezeket a látképeket. Arról már esett szó, hogy Hoefnagel egészen haláláig dolgozott Braun és Hogenberg *Civitates Orbis Terrarum*-a számára. A hatkötetes mű 19 db, magyar várat, illetve városokat ábrázoló metszetén – amelyek mind Hoefnagel nevéhez köthetők – a mester szignatúrája csak olyan formában szerepel, hogy „communicavit”, azaz „közreadja” G. Hoefnagel. (16 esetben találjuk a „communicavit” kifejezést, három esetben pedig a rajzoló neve – fia, Jacob, illetve Egidius van der Rye – is szerepel.). Tehát egyelőre nincs bizonyíték arra nézve, hogy járt volna Magyarországon, és saját kezűleg készítette volna a *Civitates...* metszeteinek alapjául szolgáló látképeket. A sorozatból itt vetített, Drégelypalánkot ábrázoló metszeten például – amelynek bal felső sarkában az előbb említett Nógrád is feltűnik – kifejezetten az olvasható, hogy „acceptum aliunde”, vagyis mástól vette át a látkép rajzát.

Most rátérnék a másik írásmintakönyv ábrázolásaira. Az 1986 óta Los Angelesben őrzött kézirat (mérete még kisebb: 16,6 x 12,4 cm) némileg más jellegű miniatúrákat tartalmaz. Míg a bécsinél inkább az emblematikus kompozíciók vannak túlsúlyban, addig

itt a természetábrázolás játssza a főszerepet. Hoefnagel amellet, hogy számos emblemikus műve ismert – például közreműködött Typotius *Symbola Divina et Humana* c. gyűjteményének a kiadásában – a 16. század utolsó harmadában Münchenben, Prágában és Nürnbergben kialakuló, ún. Dürer-reneszánsz jelentős képviselője. Tudjuk, hogy ismerte Dürer rajzait, jelentős rajzgyűjteménnyel is rendelkezett. E második írásmintakönyvben – amelynek kalligráfiai valamivel korábbiak az előzőnél: 1561–62-ben Ferdinánd számára készültek –, legalábbis az első 129 levélen a naturalisztikus elemek az uralkodók. Ez az ábrázolási hagyomány egyértelműen a 15–16. századi, genti és brüggei könyvfestészet motívumkincsén alapszik. Még az itt bemutatott, nagyon hatásos „trükknek” (a növény szára „átfúródik” a papíron) is vannak korábbi, németalföldi előzményei.

A kézirat első, 129 levele után 20 levélnyi, mindkét oldalán miniált, vastagabb pergamen következik, amely egy-egy római maiusculából, illetve gótikus minusculából álló ábécét tartalmaz, ahol minden betűhöz egy zsoltárvers tartozik. A miniátor, Hoefnagel csak a két ábécé végén fedi fel magát: szignatúrája szerint 1596-ban készült el a díszítményekkel.

A gót minusculás lapokon a manierista ízlésnek teljességgel megfelelő, groteszkekből, naturalisztikus motívumokból összeálló, játékos, olykor humoros lapszéli díszítmények láthatók. A római maiusculák ábécéjét tartalmazó levelek azonban inkább az előbb tárgyalt bécsi kézira emlékeztetnek. Hasonlóképpen számos ábrázolás utal Rudolf személyére, illetve a császár törökök ellen vívott háborújára. A B betűnél például a koronás „R” kezdőbetűt a magyar és cseh címer fogja közre. A H betűhöz tartozó zsoltáridézetben a zsidó nép Isten nevében bízik: ugyanígy hagyatkoznak rá a keresztény seregek is, remélve a török feletti győzelmet, akiket két, csikóhalon lovagló, turbános majom – a *Physiolous* óta „typus diaboli” – jelenít meg. Az Isten által rájuk bocsájtott villám és mennydörgés segíti a keresztényeket. Egy másik lapon, az N ábrázolásán, a hozzá tartozó zsoltárvers szerint Isten védi meg a várost: a két toronnyal szimbolizált, és a kétféjú sassal tulajdonképpen a császár birodalmává átlényegített erődítményen ismét a magyar és cseh címer tűnik fel. Az éberségre utaló, középen ábrázolt kakas és a bástyatornyok hiába védenék meg azt, ha nem lenne a Szentháromság – legfelül háromszögbe foglalt szemmel ábrázolt – gondviselése.

A háborúra utaló lapok közül a P betű ábrázolása az egyetlen, ahol a bécsi kézira-hoz hasonlóan konkrét utalás történik a tizenöt éves háború egyik eseményére. A zsoltár a népet a csatában megvédelmező Istent szólítja meg. A császári sas, villámokat és mennydörgést szórva terjeszti ki szárnyait, kétoldalt pedig a hadizsákmányt képező, különböző török fegyverek, illetve zászló látszik. Különös viszont, hogy látképként éppen Hatvan ostroma került a cartouche-ba, hiszen a vár Miksa főherceg vezetésével történt elfoglalása siker volt ugyan, azonban az ostromlók – nagy mézszárlás után – az erődítményt két hét múlva felgyújtották és elhagyták. Talán azért választotta Hoefnagel ezt a várat ábrázolása tárgyául, mert birtokában volt egy rajz magáról a városról? Dillich két metszetével (*Ungarische Chronica*, 1600, 1606.) mindenesetre csak nagyjából feleltethető meg az írásmintakönyv miniatúrája. A Hoefnagel által a *Civitates...*-ben közreadott, „egy olasz építész által” készített Hatvan-látkép azonban, amely a mű Jansson-féle átdolgozásában, 1657-ben jelent meg és Wenceslaus Hollar szignatúráját tartalmazza, a vár valóban hiteles ábrázolása.

Végül be szeretném mutatni azt az ábécé végén elhelyezett lapot, amely Hoefnagel nevét és a befejezés dátumát tartalmazza. A lap felső részén Rudolfra, a

megrendelőre, míg az alsó részen a miniátorra utaló impresák láthatók. Hatvan 1596 novemberében történt ostromából kiindulva Hoefnagel ez év végén fejezhette be a kézirat illuminálását. Az ábrázolt patkó és patkószeg (=Hoefnagel), a cadduceust tartó Minerva baglya, illetve a felsorakoztatott festőszerszámok egyaránt utalnak Hoefnagel humanista műveltségére és mesterségbeli tudására.

A két írásmintakönyv korabeli fogadtatásáról nincsenek adataink. Ugyanígy kérdéses, hogy mennyire válhatott a két kézirat – a könyvnyomtatás korában jellegzetesen főúri megrendelő számára készített luxuscikként – az 1590-es évek végén Rudolf körében meginduló, törökellenes propaganda részévé, illetve mennyiben járult hozzá ábrázolásaival ennek a propagandahadjáratnak a képi eszköztárához. Mindenesetre bizonyos, hogy a Rudolf birtokában lévő két kézirat illusztrációs programja ikonográfiai összetettségében legfeljebb Hans von Aachennek a tizenötéves háború eseményeit bemutató, 12 festményből álló sorozatához, vagy Adrian de Vries szobrászati alkotásaihoz mérhető.